

Եղիշե Չարենց

Երկիր Նաիրի

8

Մասն երրորդ և վերջին

ԵՐԿԻՐԸ ՆԱԻՐԻ

Միթե սա՞ է երկիրը Նաիրի...

Ե. Չ. «ՇՈԳԵԳԱԼՈՒՍ»

Մենք արդեն անցնում ենք մեր սույն այս վեպի կարեւորագույն մասին - եւ այստեղ է ահա, սիրելի ընթերցող, որ, ինչպես ասում են՝ իր ամբողջ հասակով կանգնում է մեր առաջ մեր առաջադրած հիմնական խնդիրը, թե ո՞րն է, վերջապես, երկիրը Նաիրի: Սույն այս վեպիս առաջաբանում, հիշո՞ւմ ես, ես հարցրել էի սրտմտությամբ, կասկածով հարցրել էր սիրտս, թե, գուցե, մշուշ է նա, Նաիրին, ուղեղային մորմոք, սրտի հիվանդություն... Եվ ճիշտ որ,- ո՞րն է այդ Նաիրին: Ինչո՞ւ համար եմ սույն այս վեպիս ամեն մի էջում իմ նկարագրած քաղաքը անվանում «նաիրյան» քաղաք, եւ մարդկանց, որ ապրում են այդ քաղաքում- «նաիրցիներ»: Մի՞թե կարող է «ուղեղային մորմոքը» կերպավորվել եւ իրականություն դառնալ. մի՞թե կարող էր, սիրելի ընթերցող, միս եւ մարմին ստանալ «սրտի հիվանդությունը», - եւ քայլել քաղաքում, հասկանո՞ւմ ես, ո՛չ թե ուղեղում կամ սրտում, այլ իրական քաղաքում, որպես մի թեկուզ հենց, ասենք, Գեներալ Ալոշ, կամ Մեռելի Ենոք, կամ, լավագույն դեպքում- որպես մի Համո

Համբարձումովիչ- Մագուրի Համո... Իհարկե ոչ, կասե ամեն մի խելքը գլխին անձնավորություն- չէր կարող: Ջառանգանք չէր այդ քաղաքը, եւ ոչ էլ նրանում ապրողներն էին գառանցանք. եւ, այո՛, ես ամենայն վճռականությամբ կարող եմ ասել, որ ոչ ոք էլ դրանցից իրեն չէր համարում «նաիրցի», եւ ոչ էլ այդ քաղաքը, ուր ապրում էր ինքը- «նաիրյան» մի քաղաք: Ուրեմն ե՞ս եմ հնարել այդ լեզունը, սիրելի ընթերցո՛ղ, որ մոլորեցնեմ մարդկանց դատարկ գրույցներով, գուցե ե՞ս եմ հնարել, որպես թուղթ մրոտող, անբան մի բանաստեղծ, որին եւս «քամի թոցնող» պիտի անվաներ վարսավիր Վասիլը, եթե այս գրությունս կարդար: Այո՛: Ի՞նչ «Նաիրի»: Եվ ամենից առաջ. ո՞րտեղից մեյդան ընկավ այդ անունը. ի՞նչ է նա նշանակում:

Սիրելի ընթերցո՛ղ: Ես չեմ հնարել այդ անունը եւ պարզապես չգիտեմ, թե ի՞նչ է նա նշանակում: Գուցե «Նաիրի» նշանակում է ցնորք. ո՞վ իմանա: Գուցե նշանակում է՝ «անքաշ պանիր»- աստված ինքը գիտե: Կամ, գուցե, «Նաիրի» այն գարին է նշանակում, որ տեսել է երկարականջ քեռին իր այն նշանավոր երագում: Չգիտեմ: Եվ ի՞նչ նշանակություն ունի վերջապես, թե ի՞նչ է նշանակում «Նաիրի»: «Նաիրին» Նաիրի է- պրծավ գնաց: Պայմանավորվենք միայն, որ դա, մի շարք այլ բաներ նշանակելուց բացի, մի երկրի անուն է, ինչպես Սողոմոնը- մարդու եւ... Եվ նորից- խոչընդոտ, սիրելի ընթերցող:- Ո՞րտեղ է, ո՞րն է այդ երկիրը- կարող ես հարցնել դու հիմա,- եւ ես նորից կարող եմ մնալ քիթս կախ, այսինքն՝ շվարած: Շվարած ո՛չ թե այն պատճառով, որ չգիտեմ այդ երկրի տեղը, այլ այն հասարակ պատճառով, որ իմ հավաքած պատմական եւ աշխարհագրական ստույգ տեղեկությանց նայելով- այդ երկիրը շատ քիչ է նման գոյություն ունեցող այլ երկրներին, ասենք- Արգենտինային, Չիլիին, Տաճկաստանին, Ռուսաստանին, կամ թեկուզ Հաբեշտանին կամ Ալբանիային... Քիչ է նման ո՛չ թե իր աշխարհագրական դիրքով, բնակիչների կազմով, պետական սիստեմով եւ այլն, այլ... Հենց այս «այլումն» է բանը, սիրելի ընթերցող: Այս «այլն» է ահա, որ ձեռնքափ է անում ինձ, քարից քար խփում, խայտառակում: Բանն այն է, որ այդ «երկիրը», այդ չարաբաստիկ «Նաիրին», ինչպես բանաստեղծներն են հաճախ ասում իրենց գերերկրային սիրուհիների մասին- «եւ կա, եւ չկա»: Կա, իհարկե, կա, եթե ոչ ինչպե՞ս պիտի ապրեին «չեղյալ» այդ երկրում մի շարք այնպիսի պատկառելի մարդիկ, ինչպիսիք են նույն Գեներալ Ալոշը, Օսեփ Նարիմանովը, Քոռ Արուքը, պ. Մարութեն,- ո՞րը

թվեմ: Մարդիկ, որոնց երկրային գոյությունը, ինչպես տեսնում եք, ոչ մի դեպքում չի կարելի, իհարկե, կասկածի ենթարկել: Եվ, միեւնոյն ժամանակ, չկա, որովհետեւ... եթե նա լինել- ապա ուրեմն ինչո՞ւ նա պիտի անվանվեր «Նաիրի»- այսինքն՝ կրեր մի անուն, որ դուք չեք գտնի այսօր եւ ոչ մի աշխարհագրական քարտեզի վրա: Փորձեցե՛ք մի նամակ գրել եւ հասցեագրել այսպես՝

«Երկիր Նաիրի- Գեներալ Ալոշին» - տեսեք ո՞ւր կհասնի.- Կարծո՞ւմ եք՝ մեր նկարագրած քաղա՞քը: Մխավո՞ւմ եք: Ուրեմն ճանապարհի՞ն կմնա:- Երեւակայեցեք, որ ո՛չ: Եվ այստեղ է ահա հարցի ամբողջ գաղտնիքը, սիրելի ընթերցող: Ձեր այդպես հասցեագրած նամակը կգա եւ կընկնի ուղիղ- ի՞նչ եք կարծում՝ Կա՞րս, Երեւա՞ն, Դիարբեքի՞ր, Շապին-Գարահիսա՞ր... Իհարկե, ոչ:

Այդ նամակը կգա ու կընկնի ուղիղ մեր ամենածանոթ Համո Համբարձումովիչ Ասատուրովի- Մագուրի Համոյի... ուղեղը... Ահա՛ եւ ամբողջը: Եվ ահա՛ թե ինչու, վեպի շարունակությանն անցնելով, մենք պետք է դիմենք հնում մանավանդ շատ ընդունված գրական մի պրիոմի, որից այնքան խուսափում են արդի հեղինակները: Ռենտգենյան ճառագայթի նման մենք պիտի ձգտենք թափանցել սույն այս վեպի կենտրոնական անձնավորությանց ուղեղները,- առաջին հերթին, իհարկե, Համո Համբարձումովիչ Ասատուրովի- Մագուրի Համոյի ուղեղը: Այո՛:- Ամենից առաջ Մագուրի Համոյի, որովհետեւ նա էր (ուղեղը եւ ոչ թե Մագուրի Համոն), որ, տարիներ շարունակ բոլոր համանման ուղեղների կատարյալ կատարելատիպը լինելով՝ որպես առասպելական այն ցույր, կրում էր իր ուղեղե եղջյուրների վրա... Երկիրը Նաիրի: Նրան, այո՛- Համո Համբարձումովիչ Ասատուրովի- Մագուրի Համոյի ուղեղին մենք պիտի դիմենք, եթե ուզում ենք իսկական աղբյուրից հանել մեր այնքան ցանկացյալ ջուրը,- եթե ուզում ենք իսկական ակունքից խմել կենարար հեղուկը մեր հավաքական, կամ իրա՛ Մագուրի Համոյի տերմինոլոգիայով ասած՝ «ազգային գոյության»:

Այդ հանճարեղագույն ուղեղն ուներ հանճարեղագույն հատկություններ:- Ամենից առաջ՝ մի՞թե հանճարեղագույն հատկություն չպիտի համարել այն զարմանալի հանգամանքը, որ նա, այդ ուղեղը, Մագուրի Համոյի այդ տարօրինակ ուղեղը տարիներ, դարեր շարունակ, հնամենի հնուց, կրում էր իր վերոհիշյալ եղջյուրների վրա մի ամբողջ երկիր, եւ այն էլ այնպիսի մի տիեզերական երկիր,

ինչպիսին էր երկիրը Նաիրի: Հասկանում եք՝ նրա, այդ «Լույսի» կառավարիչ
 Համո Համբարձումովիչի այդ գերերկրային ուղեղում, ինչպես մեր եղկ
 երկրագնդի որեւէ հատվածի վրա, տեղավորված կային- գյուղեր ու քաղաքներ.
 ապրում էին մարդիկ այդ գյուղերում ու քաղաքներում. ապրում էին- ամենից
 առաջ հենց ինքը՝ Մագուրի Համոն, ապա Գեներալ Ալոշը, բժիշկը, Օսեփ
 Նարիմանովը, Անգինա Բարսեղովնան եւ հազար-հազարավոր ուրիշ-ուրիշները.
 ազատ, քայլում էին ուղեղային քաղաքներում, գնում էին գործի եւ վերադառնում
 էին գործից, ուտում էին եւ արտաքնոց էին գնում.- մի խոսքով՝ անում էին այն
 ամենը, ինչ որ կապված է մարդկային կյանքին, ինչով որ կենդանի է այդ կյանքը:
 Այդ նրանց թվում էր միայն, որ իրենք, ասենք, քայլում են Լորիս-Մելիքյանով.
 Էապես նրանք ոչ այլ ինչ էին անում, քան եթերային տատանումներ առաջ բերելը
 Մագուրի Համոյի տիեզերապարփակ ուղեղում. կամ Մագուրի Համոյի ուղեղից
 սահած դեպի Լորիս-Մելիքյանը՝ մրսում էին այնտեղ դարերի
 խայտառակությանը գամած, ստվերային մի կյանք: Եվ ո՛չ միայն նրանք, այլեւ
 հազար-հազարավոր ուրիշ-ուրիշները. պ. Աբումարշը, մանրավաճառ
 Կոլոպոտյանը, Հաջի Օնիկ Էֆենդի Մանուկոֆը, Կուրբի Մեյմունը, Քոռ Արուրը,
 բոլորը, բոլորը,- եւ ամենից առաջ մեր սույն այս վեպում այնքան մանրամասն
 նկարագրած բոլոր քաղաքացիք, նրանց կենցաղը, գործնական եռուզեռը,
 առտնին առօրյան. մի խոսքով ասած՝ ամենքը եւ ամեն ինչ նաիրյան այդ
 քաղաքում ոչ այլ ինչ էր գուցե, եթե ոչ Մագուրի Համոյի տիեզերապարփակ
 ուղեղի եղկ արտացոլումը, ուղեղային մորմոքը միայն- ուղեղային խաղը: Եվ
 մի՞թե նրա, Մագուրի Համոյի հանճարեղագույն ուղեղը չէ՞ր ծնել այդ քաղաքն իր
 բոլոր հրաշքներով եւ հրաշալիքներով, ինչպես ելել էր հնում հունական Ջեուսի
 աստվածային գլխից իմաստության ու գեղեցկության գերագույն դիցուհին՝
 Աթենաս-Պալլասը: Այո՛: Այլապես ո՞նց, որտեղի՞ց պիտի ելնեին եւ քարակերտ
 վեհությամբ ապրեին դարեր- թեկուզ հենց Վարդանի կամուրջը, բերդը,
 Առաքելոց եկեղեցին... Այդպես էլ ես ու դո՛ւ, ընթերցող. մեզ համար քայլել ենք
 շարունակ փողոցից փողոց, մտել ենք վարսավիր Վասիլի վարսավիրանոցը եւ
 Տելեֆոն Սեթոյի սրճարան-ճաշարանը, որի ցուցանակի վրա գրված է՝ «Չայ-
 Ղահվե- Ճաշարան, Սեթրակ Ֆալիան»- ապրել ենք, մի խոսքով, իբր թե
 երկրային աշխարհաբնակ կյանքով, եւ չենք էլ իմացել, որ իլյուզիա է այդ
 բոլորը, ուղեղային մորմոք,- որ այդ ամենը ոչ թե առասպելական մի ինչ-որ
 խղճուկ Մայայի շղարշն է մեր աչքերի վրա, այլ այդ ամենաստվորական

«Լույսի» կառավարիչ Մագուրի Համոյի, այդ Համո Համբարձումովիչ Ասատուրովի ուղեղային մշուշը- որ մեր ամբողջ կյանքն իր «տակով-վրայով» ոչ այլ ինչ է եղել, եթե ոչ ճիշտ որ- «ուղեղային մորմոք»- սրտի հիվանդություն...

Այո՛: Մագուրի Համոյի հանճարեղագույն ուղեղի գառանցանքն էր այդ քաղաքն իր «տակով-վրայով»- եւ մենք, սիրելի ընթերցող, տարիներ շարունակ ապրել ենք Մագուրի Համոյի ուղեղից սահած այդ գառանցանք - քաղաքում, ապրել ենք գառանցանքում, որպես «մեր տանը»- եւ մենք այդ չենք իմացել, գլխի չենք ընկել, չենք գիտակցել: Եվ դո՛ւ, ընթերցո՛ղ, ավելի քան սխալված կլինես, եթե կարծես, որ սույն իմ այս պոեմանման վեպում ես ցանկություն եմ ունեցել նկարագրել իրապես գոյություն ունեցող մի քաղաք, պատկերել այդ քաղաքի երկրային բնակիչներին, վեր հանել ինչ-որ չտեսնված «տիպեր»:- Այդպիսի բաներ ես երբեք էլ չեմ մտածել, ընթերցո՛ղ, եւ չէի էլ կարող մտածել: Իսկ ինչ վերաբերում է այն, առաջին հայացքից կարծես թե ինձ մատնող հանգամանքին, որ ես քանիցս, սկզբից եւեթ, խոսել եմ այդ քաղաքի եւ նրա բնակիչների մասին, որպես շատ սովորական, միանգամայն հաստատ գոյությանց մասին,- ինչ վերաբերում է դրան, սիրելի ընթերցո՛ղ, ես այստեղ հարկադրված եմ ասել, բացեիքաց խոստովանել, որ ես խաբել եմ քեզ, յուղել եմ գլուխդ, ինչպես խաբել է ինձ տարիներ շարունակ Մագուրի Համոն, ինչպես խաբել է եւ քեզ, միեւնույն է՝ ապրել ես դու թե ոչ մեր նկարագրած քաղաքում. խաբել է, մշուշ է փռել աչքերիդ- չես իմացել: Այո՛, ընթերցո՛ղ, գառանցանք էր այդ քաղաքը, ուղեղային մորմոք- եւ կար, գոյություն ուներ, թվում էր, թե ապրում է երկրային- քանի կար, կենդանի էր դեռ Մագուրի Համոն, քանի փռում էր դեռ օրերի եւ տարիների վրա իր ուղեղային շղարշը Համո Համբարձումովիչ Ասատուրովը- Մագուրի Համոն: Էլ ի՞նչ «տիպեր» կամ «հերոսներ»- եւ ես էլ չգիտեմ, թե էլ ի՞նչ գահրումար... Նրան, միայն նրա՛ն, այսինքն՝ ո՛չ թե Մագուրի Համոյին, այլ նրա հանճարեղագույն ուղեղին էր, այո՛, պարտական նաիրյան այդ քաղաքն իր երկրային գոյությամբ- եւ առանց նրա, այսինքն՝ ոչ թե Մագուրի Համոյի, այլ նրա ուղեղի, չէր կարող գոյություն ունենալ, անգամ մի երկվայրկյան ապրել ոչ միայն նաիրյան այդ քաղաքը, այլեւ ամբողջապես հենց ինքը- երկիրը Նաիրի: Չե՛ս հավատում: Նայի՛ր շուրջդ ապա. ո՞ր է մեր նկարագրած քաղաքը. ո՞ր են նրա բնակիչները: Ո՞ր են Մեռելի Ենոքը եւ Տելեֆոն Մեթոն... Ո՞ր են, ո՞ր են, վերջապես, Վարդանի կամուրջը եւ Առաքելոց եկեղեցին... Չկան, ծուխ են դարձել, ցնդել են մշուշում. դարձել են մուժ ու հիշատակ: Ինչո՞ւ:- Որովհետեւ չկան, այլեւս ցնդել է

մշուշում Մագուրի Համոյի ուղեղը.- չկա. մութ է դարձել. դարձել է մշուշ ու հիշատակ:

Իսկապես որ հանճարեղ կարողություններ ուներ այդ ուղեղը, գորավոր կարողություններ: Բավական են, կարծեմ, վերելում ասածներս միայն, որպեսզի հասկացողություն կազմի այդ հանճարեղագույն ուղեղի կարողության մասին. բայց արեք տեսեք, որ ես ամենակարեւորը եւ ամենագարմանալին դեռ չեմ հիշատակել, ամենաաներեւակայելին: Մենք ասացինք, որ այդ գարմանալի ուղեղի վրա էր կանգնած երկիրը Նաիրի, որպես հնում աշխարհն՝ առասպելական այն ցուլի եղջյուրների վրա. բայց ինչի՞ վրա էր կանգնած ինքը, այդ ուղեղը- ահա՛ ամենաէականը: Ինչո՞վ էր սնվում հենց ինքը, ինչո՞վ էր կենդանի այդ ուղեղն ինքը- ահա՛ հարցը: Եվ այս հարցին է ահա, որ մենք հարկադրված ենք տալ մի ամենաանսպասելի պատասխան, ամենաաներեւակայելին:-

- Նա, Համո Համբարձումովիչի այդ գարմանալի ուղեղը կանգնած էր- երեւակայո՞ւմ եք- հենց ինքն իր վրա... Ուրիշ ոչինչ: Չե՞ս հավատում.- իրենի՛ց հարցրու. այսպես էր հավատացնում ինձ ինքը, այսպես էր համոզված Վառդգյանը,- ավելին՝ այսպես էր համոզված եւ ամբողջ «Ընկերությունը».- օ, սա ամբողջ մի փիլիսոփայություն էր, սիրելի ընթերցող,- ամբո՞ղջ մի, եթե կարելի է այսպես ասել՝ տիեզերական ուղեղասխտեմ... Կանգնած էր, ու բա՛ստա, պրծավ գնաց. ուզում ես՝ գարմացիր, ուզում ես՝ հիացիր: Կար, գոյություն ուներ եւ սնվում էր- հենց ինքն իրենով- ահա՛ թե ինչ: Կար, գոյություն ուներ եւ աշխատում էր, անխոնջ ու մշտնջենական, ինչպես ինքը բնությունը, կամ, ավելի լավ է ասել՝ որպես մի իսկական «պերպետուում - մոբիլե»։ գերմանական հայտնի գիտնական Հելմհոլցի նշանավոր թեորիան միանգամայն ժխտելով՝ ապացուցում էր իր կենդանի օրինակով, որ նման մի ինքնաշարժ մեքենա ո՛չ միայն հնարավոր է սկզբունքորեն, այլեւ կա, գոյություն ունի եւ կարող է աշխատել՝ ինքն իրեն սնելով դարեր ու դարեր, մահանալ ու կյանք առնել նորից իր սեփական աճյունից, որպես եգիպտական մի ֆենիքս-թռչուն: Այսպիսի՛ ահա ինքնասնույց մի թռչուն, բայց ավելի լավ է ասել՝ «պերպետուում-մոբիլե» էր Համո Համբարձումովիչի ուղեղը. ինքնաշարժ մեքենա, որ, ինչպես ասացինք, ինքն իրեն սնելով, դուրս էր թողնում, հանում էր շրջանառության անսպառ

քանակությամբ- ո՛նց ասենք... նո՛ւ, ազգային եռանդ (Էներգիա), որով, եւ միմիայն որով, կանգուն էր դեռ, չէր հավասարվել հողին, Ասորիքի կամ Բաբելոնի նման, երկիրը հնամյա- հազարամյա Նաիրին: Կարծում ենք, որ հենց նրա, Համո Համբարձումովիչի պերպետություն մոբիլանման այդ ուղեղն էր ահա աչքի առաջ ունեցել մեր սիրելի, այնքան վաղաժամ մահացած պոետը՝ սույն տողերը գրելիս.

«Եգիպտական բուրգերը փոշի կըդառնան՝ Արեւի պես, երկի՛ր իմ, կվառվես վառման...»: Այսպես ենք կարծում, ընթերցո՛ղ, եւ մենք հիմք ունենք այսպես կարծելու, որովհետեւ նույնը, ճիշտ նույնը, բառացի նո՛ւյնն էր մտածում եւ ինքը, նույն ինքը Մագուրի Համոն, որին մենք վեպիս երկրորդ մասի վերջում կայարանում կանգնած թողինք՝ հայացքը նաիրյան հեռուն, ուր հեռացավ գնացքը՝ «նաիրյան ուժերով» բեռնավոր: Հենց նույն այդ դառն ու ազնվական, տխուր եւ ժպտաթախիժ գգացմունքն էր տիրում Համո Համբարձումովիչի սրտում, երբ նա, վայրկյանի լրջությունից ազդված, կայարանից քաղաք էր վերադառնում՝ ոչ թե, ինչպես կարելի է կարծել, ընկ. Վառողյանի ուղեկցությամբ, այլ մենակ, մեն-մենակ, տխուր ու մտախոհ՝ սեփական, այսինքն՝ «Լույսի» տեղական գրասենյակին պատկանող կառքում ընկողմանած:

Մենակ, մտախոհ, տխուր ու ժպտաթախիժ գգացմունքներով լեցուն՝ Մագուրի Համոն կայարանից վերադառնում էր քաղաք: Եվ կայարանից մինչեւ բնակարանը նրա, Մագուրի Համոյի աչքերը նույն այն ժպտաթախիժ արտահայտությունն ունեին, ինչպիսին, ինչպես հիշում է ընթերցողը վեպիս երկրորդ մասի վերջից՝ ունեին նրանք (Համո Համբարձումովիչի աչքերը) կայարանում: Այդ աչքերի ներսում դեռ գնացքն էր, այդ աչքերի ներսում դեռ հեռուն էր գնացքի՝ սահմանի այն կողմը.- Համո Համբարձումովիչի աչքերը չէին տեսնում Լորիս-Մելիքյանի, այդ չարչիական փողոցի ցածիկ խանութները: Համո Համբարձումովիչի աչքերում, աչքերի ներսում, նա՛ էր, ըղձալին ու երազյալը,- երկիրը Նաիրի: Գնում էր. փողոցի փոսերից, քարերից ելեւէջելով, գնում էր կառքը «Լույսի» գրասենյակի: Համո Համբարձումովիչն ընկողմանել էր՝ կիսահուշ: Օրորվում էր, Համո Համբարձումովիչի նստուկի նման, կառքի ցնցումներից վեր ու վար ելեւէջելով, օրորվում էր Համո Համբարձումովիչի ուղեղում- երկիրը Նաիրի: Շինվում էր. Համո Համբարձումովիչի նստուկի նման՝ նստման կետ էր փնտրում, տանելի գոյավիճակ- Համո Համբարձումովիչի

ուղեղում երկիրը Նաիրի: Փնտրում էր, բայց չէր գտնում. օրորվում էր, ինչպես աշխարհը երբեմն առասպելական այն ցուլի եղջյուրների վրա. օրորվում էր, ելեւեջում էր անհանգիստ, ելք էր փնտրում.- Համո Համբարձումովիչի ուղեղից սահելով՝ դեպի երկրայինը, դեպի գոյացման հեռուներն էր ձգտում, դեպի սահմանի այն կողմը- երկիրը Նաիրի: Մտածում էր՝ «Ո՞րն է Նաիրին», - ու շինվում էր ուղեղում, ելնում էր դարերի մշուշից, հառնում էր Համո Համբարձումովիչի ուղեղից, որ նորից իրականանա- ո՞ր, որտե՞ղ սակայն- ո՞ր ափերում... կանգնում էին. դարերի մշուշից, գառանցանքից ելած, շինվում էին Մագուրի Համոյի ուղեղում- քաղաքներ ու ոստաններ. ելնում էին Վանը, Բիթլիսը, Մուշը, Էրզրումը, Սվազը, Դիարբեքիրը- վեց վիլայեթ: Նաիրին էր. հին ու հազարամյա. հառնում էր, կյանք էր առնում, շինվում էր Համո Համբարձումովիչի ուղեղում՝ դեպի գալիքի գառանցանքն էր ձգվում: Մի հանգամանք սակայն ստեղծագործական այդ նվիրական ժամին մնում էր անորոշ. մնում էր, ավելի լավ է ասել, անուշադիր.- Համո Համբարձումովիչի ուղեղի տեսողության դաշտից կարծես դուրս էր մնում, կարծես թյուրիմացաբար հաշվի չէր առնվում- մի խոշորագույն հանգամանք- եթե միայն «հանգամանք» կարելի լինի համարել մեր նկարագրած քաղաքը, որում ապրում էր հենց ինքը, Մագուրի Համոն: Նման էր, եթե անպատվաբեր չէ այսպիսի համեմատությունը, Նասր-Էդդին հոճայի հայտնի առակին. Մուլա Նասր-Էդդինի նման Համո Համբարձումովիչը մոռացել էր կամ մոռանում էր հաշվել... իրեն, կամ- իր նստած երկարականջ քեռուն, այսինքն՝ նաիրյան այդ քաղաքը... Հասկանո՞ւմ եք՝ կյանքի ու մահու այդ ճակատագրական ժամին Համո Համբարձումովիչի տիեզերապարփակ ուղեղը կարծես մոռացել էր ամենաէականը- մոռացել էր այն, ինչ, ինչպես ասում են՝ իր, Համո Համբարձումովիչի, քթի տակ էր գտնվում: Գուցե եւ չէր մոռացել, բայց... Բայց փաստը մնում էր փաստ. եւ այդ փաստն այն էր, որ՝ Համո Համբարձումովիչի ուղեղում, ուր շինվում էր, ելնում էր տարիների փոշուց ու ձգվում էր դեպի երկրայինը, դեպի աշխարհի երկրային հեռուն, երկիրը Նաիրի,- այդ ճակատագրական ժամին բացակայում էր ո՛չ միայն այդ քաղաքը, ուր առաջին հերթին ապրում էր հենց ինքը, Մագուրի Համոն- այլեւ ամբողջ սահմանի այս կողմը. պատկերացնո՞ւմ եք՝ ամբողջ սահմանի այս կողմը, կարծես, ջնջել էր չարաբաստիկ մի ձեռք Համո Համբարձումովիչի տիեզերաշեն ուղեղից: Եվ Համո Համբարձումովիչը- ոչի՛նչ. չէր անհանգստանում: Չնայած, հասկանո՞ւմ եք, բերդին, չնայած Վարդանի կամուրջին եւ Առաքելոց եկեղեցուն,

չնայած հին ու հնամենի բոլոր այդ նաիրյան հրաշալիքներին- Համո
Համբարձումովիչի տիեզերաշեն ուղեղը մի տարօրինակ համառությամբ անտես
էր առնում, ասես համարում էր չեղյալ սահմանի այս կողմը.- օ՛հ, գիտեր,
հասկանում էր Մագութի Համոն, որ այստեղ չէ, որ իր հանճարեղագույն ուղեղից
սահելով պիտի միս ու մարմին առներ, կերպավորվեր հաստատ, գոյանար
երկրային- երկիրը Նաիրի...

..... Թող չկարծվի սակայն, որ Համո
Համբարձումովիչը միամտաբար էր այդպես մտածում: Ո՛չ.- այդպես մտածելու
համար Համո Համբարձումովիչի ուղեղը, ի՛նչ խոսք, որ ուներ հարգելի
պատճառներ. նման պատճառները փոլիտիկոսների բարբառում կոչվում են՝
քաղաքական պատճառներ...

..... Բայց եւ այնպես, ընթերցո՛ղ,- ո՞վ իմանա:

Մի՞թե հասկանում է արելը, որ ինքը կենտրոն է մի ամբողջ համաստեղության.
կարծում են, որ սխալված չպիտի լինեն, եթե ասեն, որ ոչ: Այսպես էլ Համո
Համբարձումովիչի ուղեղը եւ հենց ինքը, Մագութի Համոն- ի՞նչ իմանար: Եվ այն
էլ- ճակատագրական այն օրը: Ասում ենք ճակատագրական, որովհետեւ այդ
օրը, ի բացառյալ բոլոր վերոհիշյալ դեպքերը- Համո Համբարձումովիչի կյանքում,
ավելի լավ է ասել՝ Մագութի Համոյի ուղեղում կատարվեց եւ մի այլ, ավելի քան
նշանակալից, գեր-ճակատագրական- դե՞պք ասեն, չգիտեմ, թե- անսպասելի մի
տիեզերացնցում, որի հետեւանքով տարօրինակ մի տեղափոխություն կատարեց
Համո Համբարձումովիչի ուղեղում... երկիրը Նաիրի: Բայց այս մասին արդեն
հարկավոր է մանրամասն խոսել:

Համո Համբարձումովիչը ինչպես ասացինք, կայարանից վերադառնում էր տուն:
Ուղեղում- դե ե՞րբ էր Համո Համբարձումովիչի ուղեղն իրը եղել, ուղեղում,
կրկնում ենք վերջին անգամ,- նաիրյանն էր, հավիտենականը. ուղեղի
մշտնջենական եղջյուրների վրա օրորվում էր, ծանր,- երկիրը Նաիրի: Այդպես էլ
հասավ իր բնակարանը. եւ անցավ իր առանձնասենյակը. առանձնասենյակում
նստած էր իր անգուգական դուստրը- Մեւաշյա Պրիմադոննան: Մեւաշյա
Պրիմադոննան արտասվում էր՝ գլուխը ձեռքերի մեջ առած՝ արմունկները
գրասեղանին: Մոտեցավ. գրկեց դստեր գլուխը Մագութի Համոն. ուղեղում

նաիրյանն էր դեռ եւ ոչ անձնականը. ուղեղի եղջյուրների վրա դեռ նստած էր, ծանր, երկիրը Նաիրի: Մոտեցավ. ձեռքը, բնագդաբար, իջավ ցնցվող ուսին Սեւաշյա Պրիմադոննայի. Սեւաշյա Պրիմադոննան խոսելու փոխարեն արցունքոտ ցուցամատով ցույց տվեց մոր ննջարանը Մագուրի Համոյին: - «Գնա՛ այնտեղ», - ասաց արցունքոտ ցուցամատը Մագուրի Համոյին: Համո Համբարձումովիչը կարծես զգաց, հասկացավ կարծես Մագուրի Համոն քստմնելի մի բան. ուղեղում, ուղեղի եղջյուրների վրա, երեքաց, անհանգիստ, երկիրը Նաիրի: Համո Համբարձումովիչը զգույշ, ինչպես գողը, մոտեցավ Անգինա Բարսեղովնայի ննջարանին: Կռացավ, բանալիի ծակից ներս նայեց, Անգինա Բարսեղովնայի ննջարանը, Մագուրի Համոն. օրորվեց, ուղեղի եղջյուրների վրա թպրտաց անհանգիստ երկիրը Նաիրի... Օրորվեց, թպրտաց անհանգիստ. - Նաիրի երկիրը, ցատկելով ուղեղի եղջյուրների վրայից, ցատկելով ուղեղից- նստեց Համո Համբարձումովիչի ականջներից բուսած... պոզերի վրա: Եվ այդ տարօրինակ- երկար, հոր ականջներից ընտանեբար բուսած պոզերի արանքից, Մագուրի Համոյին գաղտագողի մոտեցած, նրա հետևելը շնչասպառ կռացած, Սեւաշյա Պրիմադոննան տեսավ... մագերը, կոճակը եւ սպիտակ նստուկը քաղաքի պարետի (բարձրահասակ սպայի), որին, նկարչական մի շքեղ կոնտրաստ կազմելով, քնքուշ փաթաթվել էին պղնձագույն սրունքներն Անգինա Բարսեղովնայի՝ իրա, Սեւաշյա Պրիմադոննայի, մոր- Համո Համբարձումովիչի անգուգական կողակցի ...

..... Այո՛: Ռ՞րն էր- «Նաիրին»...

Նա այնտեղ էր- Համո Համբարձումովիչի ուղեղա-ընտանեկան եղջյուրներին... ներողություն՝ պոզերին նստած. սնում էր, սնում էր նրան Համո Համբարձումովիչի ուղեղը, որպես մի իրականացած «պերպետուում-մոբիլե». գերմանական հայտնի գիտնական Հելմհոլցի նշանավոր թեորիան հերքելով՝ անհատնում եռանդ, իրա տերմինոլոգիայով ասած, ազգային էներգիա էր մատակարարում իրեն ու ամենքին: Բայց այստեղ հարկավոր է արդեն, ինչպես ասում են՝ «փակագծերը բանալ»։ Հարկավոր է ասել, որ «Համո Համբարձումովիչի ուղեղ» ասելով պետք է մոտավորապես այն հասկանալ (մենք մոտավորապես այն ենք հասկանում), ինչ որ հասկանում են իդեալիստ փիլիսոփաներից ոմանք «ես» ասելով.- «տիեզերական հոգի»- տվյալ դեպքում, իհարկե, նաիրյան մասշտաբով:

Իհարկե, Մագուրի Համոյի ուղեղն էապես մի մասնիկն էր միայն
Կենտրոնատուղեղասարդի, նաիրյան այդ «տիեզերական հոգու», որ շուտով,
շուտով, իր դիալեկտիկական զարգացման սինթեզին հասնելով՝ պիտի
իրականանար օրերում ու տարիներում, որպես հազարամյա
նաիրա-արքայություն: Նրա, այդ «տիեզերական հոգու» (նաիրյան մասշտաբով)
գերագույն սուբստանցիան էր- Ընկերությունը, այսինքն՝
Կենտրոնատուղեղասարդը, եւ այդ «տիեզերական հոգու» (նաիրյան մասշտաբով)
մի մասնիկն էր ահա Համո Համբարձումովիչի ուղեղը՝ տեղական
սուբստանցիան:- Եվ այդտե՛ղ էր ահա Նաիրին, Համո Համբարձումովիչի այդ
հանճարեղագույն ուղեղում: Այդտեղ էր. շինվում էր այդտեղ:- Լրացել էին օրերն
ու ժամանակները. ուղեղայինն արդեն երկրայինի պիտի փոխվեր. ուղեղայինը
պիտի իրականանար:

Եվ այդ իրականացումը, ինչպես տեսանք, սկսվեց բավականին տարօրինակ,
սկսվեց... արմատից: Առաջին հերթին, ինչպես տեսանք, արմատը, այսինքն՝
Համո Համբարձումովիչի ուղեղային եղջյուրները, այնքան անսպասելի կերպով,
փոխվեցին- ընտանեկան ամենասովորական... պոզերի: Բայց- «Ո՞վ չունի», -
մտածեց Համո Համբարձումովիչը, մտաբերելով Արամ Անտոնիչին,
գավառապետին իրան,- հազար-հազարին: Մի ժամ չանցած՝ մոռացավ, չեղյալ
համարեց այդ ամենը Համո Համբարձումովիչը. տեղ չկար ուղեղում անձնականի
համար. ուղեղում տիեզերականն էր, նաիրյանը: Քնեց. կամքի երկաթե ձեռքով
սրբեց ուղեղից անհաճո միջադեպը. երագում- գնացքն էր նաիրյան ուժերով
բեռնավոր.- երագում թոշում էր գնացքը... անկարելի հեռուն: Բայց հաջորդ
առավոտ, երբ դուրս եկավ տնից Համո Համբարձումովիչը եւ, կառք նստելով,
ուզում էր «Լույսի» գրասենյակը գնալ- անսպասելի կերպով կառքը չշարժվեց,
ձիերը, քարացած նիոբենների նման, տեղերում մնացին: «Ի՞նչ կա», - հարցրեց
Համո Համբարձումովիչն անհանգրստացած. եւ դեռ չէր լսել կառապանի
փնթփնթոցը, երբ նրա, Համո Համբարձումովիչի ուղեղից սահելով խուժեցին
փողոցը, կանգնեցին իրականացած... Համո Համբարձումովիչի
ուղեղալնտանեկան եղջերապոզերը. փողոցի մայթերից ձգվեցին դեպի ինքը-
կենդանի եղջյուրներ, բազմագլուխ պոզեր: Եվ ահա՝ հագիվ էր գլուխը դուրս
երկարել կառքից- շրջապատեցին, լեզու առան հանկարծ այդ մարմնավորված
եղջյուրները,- ներողություն՝ պոզերը: «Աղա՛ա՛, մզի տե՛-ե՛-ե՛ղ, մզի խա՛-ա՛-ա՛ց,

մզի խա՛-ա՛-ա՛ց, մը՛-զի՛ - խա՛-ա՛-ա՛-ա՛-ա՛ց...»,- խոսեցին բազմաձայն ու բազմագլուխ, կենդանի եղջյուրները, այսինքն՝ պոզերը: «Ո՞րտեղից եք»,- մեքենայաբար հարցրեց Համո Համբարձումովիչը, բնագողորեն երեւի, գլխի ընկնելով, որ ինչ-որ առնչություն պետք է լինի դրանց եւ իրա, այսինքն՝ Համո Համբարձումովիչի, ուղեղարնտանեկան եղջերապոզերի մեջ: «Ո՞րտեղից եք»,- հարցրեց Մագուրի Համոն:

«Բա՛-սե՛-նա՛, Բա՛-սե՛-նա՛-սե նա՛»,- խոսեցին, հագարբերան ասին, խուժեցին ուղեղը:- «Գաղթական են, սահմանեն են փախե», - պարզաբանեց կառապանը Մագուրի Համոյին. խոնվեց. խառնվեցին իրար. ուղեղից սահելով ետ՝ նորից Համո Համբարձումովիչի ուղեղը խուժեցին եղջյուրներն ու պոզերը. ուղեղում, հաստատ ու մարմնավոր, Նաիրին էր արդեն- երկրայինը.- կառք, կառապան, բարձրահասակ սպա, Անգինա Բարսեղովնայի պղնձագույն սրունքները- գաղթականներ... Բասեն:

Ձեռքը քաշում էր կառապանի թելից: Կառքի մեջ- հասակովը մեկ կանգնած- արդեն «Լույսի» գրասենյակն էր գնում Համո Համբարձումովիչը.- ուղեղից ելնելով, արդեն դիմավորում էր նրան գրասենյակի դռներում ընկ. Վառողյանը՝ փափախավոր...

..... Երկուշաբթի էր. հագար ինը հարյուր տասնչորս թվականի դեկտեմբերը:

Եվ այստեղից է ահա, որ կարծես Մագուրի Համոյի ուղեղից սահելով, կերպավորվելով աշխարհում, որպես Մագուրի Համոյի ուղեղից ելած առտնին գառանցանք՝ գլորվեցին օրերը տխուր ու աղետաբեր. գլորվեցին եւ իրականացան 1914, 15, 16 թվականները- ելան, տեսիլանման, հանճարեղագույն այդ ուղեղից եւ իրականացան այնտեղ, սահմանի այն կողմը, այնտեղ, ուր պիտի հառներ տարիների մութից երկիրը Նաիրի, այնտեղ, ուր հեռացավ գնացքը՝ «նաիրյան ուժերով» բեռնավոր:- Իրականացան այդ տարիները դաժան ու անկարելի, այնտեղ- Վանում, Բիթլիսում, Մուշում, Դիարբեքիքում,- այնտեղ- Էրզրումում, Սվազում, Երզնկայում,- այնտեղ- Գարահիսարում... Անապատում ելած միրաժի նման՝ ելավ- գետնահարվեց, վերջին պատրանքով շրջավորված հնամյա երագը, գետնահարվեց- արդյո՞ք ընդմիշտ... Ու մնացին- դիեր, դիեր,

դիեր,- առտնին զառանցանք: Ու մնացին- ավերակներ: Ու մնաց... Մագուրի
Համոն՝ նաիրյան այդ քաղաքում կանգնած կենդանի Նաիրի, որպես
հավիտենական պերպետուում մոբիլե, որ, ինքն իրեն սնելով, անսպառ
քանակությամբ «ազգային եռանդ» է հղանում, շնչավորելով հավիտենացածը՝
մի՞թե անկարելին... Եվ բազում դեպքեր ու պատմություններ եղան մեր
նկարագրած քաղաքում, բայց այդ բոլորը մենք թողնում ենք մի կողմ. թողնում
ենք... դարերին: Գլորվեցին, ինչպես ասացինք, 1914, 15, 16 թվականները,
դատարկվեց ու ամայացավ այդ մռայլ տարիներում երկիրը Նաիրի,- բայց,
ինչպես հայտնի է քեզ, ընթերցող, պատահեց այնպես, որ «ռուսը» կամ, ինչպես
մեր նկարագրած քաղաքի բնակիչներն էին ասում՝ «սոխը» գրավեց երազյալ
վայրերը, հասավ, իհարկե հասավ, Էրզրում, բայց ոչ թե «յոթը» օրում, ինչպես
Մագուրի Համոն էր գուշակում, այլ անհամեմատ ավելի երկար
ժամանակամիջոցում: Բայց միթե ա՞յս է հարցը, ընթերցող:- Օ, ոչ. իհարկե ոչ:
Գոռշի արժեք չունեն այդ հարցը մի ինչ-որ քաղաք գրավելու ժամանակամիջոցը
սխալ գուշակելու խնդիրը, Մագուրի Համոյի համար.- զինվորական չէր
Մագուրի Համոն եւ ոչ էլ ստրատեգ, այնպես որ նրա հաշիվներում պատահած
այդ փոքրիկ սխալը, այդ ինքնին չնչին հանգամանքը, ապացուցում էր ամենից
առաջ իրեն, Մագուրի Համոյին, եւ ապա «Ընկերության» բոլոր մնացած
անդամներին, որ «աղետների» հարցում միանգամայն անմեղ է ինքը, Մագուրի
Համոն, ինչպես եւ «Ընկերությունը»: Եվ ճի՛շտ որ. ինչո՞ւ հնարավոր չէր
Էրզրումի գրավումը «յոթ» օրից. ո՞վ էր խանգարողը: Ո՞վ կար դեմը կեցած, ի՞նչ
գորավոր ուժ. ռազմի ի՞նչ կարողություն... Ծիծաղելի էր, դառը ծիծաղ էր
հարուցում ինչպես Մագուրի Համոյի իրա, այնպես էլ «Ընկերության» մյուս
ազդեցիկ անդամների, սրտում այդ անհասկանալի անհեթեթությունը:
Հասկանո՞ւմ եք. Սոխը, տասնչորս միլիոնանոց բանակ ունեցող այդ
տիեզերակալ Արշը, չէր կարող լորճուկ մի քաղաք վերցնել յոթ օրվա
ընթացքում... Եվ սա այն ժամանակ, երբ դեմը կեցողը- Ջառամյալն էր,
Հավիտենական Հիվանդը, Մահամերձը... Թափափուկ հորդաններով կեցել էր
գորավոր Սոխի հանդեպ, անգամ ջարդում էր ու քշում, սրի ու հրի էր մատնում
երկիրը Նաիրի եւ ոչինչ. կարծես չէր էլ անհանգստանում Սոխը, եւ չէր էլ
վրդովվում... գրավոր խոստումներ տվող Բարձրագույն Ինստանցիան... Մի բան
կար թաքնված այս ամենի ետեւը, եւ Մագուրի Համոն ավելի քան հասկանում էր
այդ բանը. հասկանում էր, իհարկե, եւ «Ընկերությունը», բայց՝ ինչո՞վ, ինչո՞վ էր

մեղավոր Մագուրի Համոն, ինչո՞վ էր մեղավոր «Ընկերությունը»: Եկան, աշխարհի չորս կողմից հավաքվեցին նաիրցի ռազմիկները. արին, ինչ որ կարող էին անել. ավելի՛ն արին. իրենց մայրերի ու զավակների հավելյալ արյունը բերին ի նվեր նենգավոր Սոխի փրկարար առաջխաղացումին. եւ ի՞նչ.- ստոր, նենգ, գետնաքարշ դավաճանությունն էր հատուցումը՝ ավերված Նաիրին... Իսկ ա՞յն, որ, լպիրշ ու լրբաբար վախկոտ-վախկոտներ, թալանչիներ ու ավազակներ հայտարարվեցին նաիրցի ռազմիկները, եւ այդ ստոր սոխերի կողմից խայտառակության սյանը գամվեցին ամբողջ աշխարհի առաջ- ի տրիտուր այն մեծ ու հերոսական օգնության, որ հասցրին նաիրյան ռազմիկները սոխերի ոչխարային բանակին... Ամոթ էր, լկտի դավաճանություն- սոխերի կողմից, իսկ «Ընկերության» եւ նաիրյան բանակի կողմից- հերոսական պայքար, ազատաշունչ գոյամարտ, օրհասական կոիվ: Ո՞վ, ո՞վ վերցրեց Վանը, եթե ոչ՝ Նաիրյան բանակը. ո՞վ վերցրեց նույն

Էրզրումը... «Սրիկանե՛ր, լրբե՛ր, դավաճաննե՛ր», - փրփուրը շրթունքներին որոտում էր հաճախ, ձեռքը սեղանին խփելով, Տեղական Կոմիտեի նիստերին Մագուրի Համոն. «Ո՛չ. էլ ես սոխասեր չեմ, էլ չեմ կարող հանդուրժել դրանց այդ լկտի վերաբերմունքը», - գոռում էր, փրփուրը բերանին, Մագուրի Համոն, - եւ ապա գնում էր գավառապետի բնակարանը, ուր հանգստանում էր մի քիչ, հանգստացնում էր ջղերը Ագրիպայինա Վլադիսլավովնայի, իր անգին կողակից Անգինա Բարսեղովնայի, քաղաքի պարետի (բարձրահասակ սպայի) եւ իր անգուգական դստեր՝ Սեւաշյա Պրիմադոննայի հետ՝ «դուռաչկի» խաղալով:

Չէր վիստում.- Կենտրոնաուղեղասարդի ուղեղատատանումներին ենթակա ու հլու՝ օրերի լրացմանն ու արյան հատուցմանն էր սպասում Համո Համբարձումովիչի ուղեղը. սպասում էր, որ համաշխարհային պատերազմը վերջանա եւ հաշտության սեղանին նստեն ազգերն ու ժողովուրդները. գիտեր, համոզված էր նա, որ այն ժամանակ արդեն կիրականանա երազյալը, կկատարվի անխուսափելին, կթռչի, անգոյության գիրկը կգլորվի Հավիտենական Հիվանդը, եւ նրա դիակի վրա, նրա նեխած մարմնի քայքայումից ելնելով՝ կկանգնի պայծառ ու երկրային- երկիրը Նաիրի: Այսպես էր մտածում, այսպես էր հավատացած Համո Համբարձումովիչը, բայց անցավ 1916-ը, եկավ 1917-ը եւ, երեւակայո՞ւմ եք, պատահեց անսպասելին, կատարվեց- անսպասելին,

կատարվեց- հանկարծ...

Այդ անսպասելին, Համո Համբարձումովիչի - Մագուրի Համոյի համար այդ հանկարծակի պատահածը, որ շարժեց տեղից, շփոթ ու իրարանցում մտցրեց ոչ միայն Համո Համբարձումովիչի, այլև ամբողջ «Ընկերության» կենտրոնատեղում- Ռուսական Հեղափոխությունն էր, հազար ինը հարյուր տասնյոթ թվականի փետրվարը...

Այստեղից է ահա, որ մենք պիտի անցնենք մեր նկարագրած քաղաքի վերջին դեպքերի պատմությանը:

Սկսվեց նրանից, որ մի օր, միանգամայն անսպասելի կերպով, քաղաքի փողոցներում երեւաց, զինվորականի շորերով եւ չսափրած, բորբսնած դենքով, վեպիս երկրորդ մասից մեզ արդեն բավականին ծանոթ Կարո Դարայանը. ճիշտ այնպես, ինչպես առաջին անգամ իր հայրենի քաղաքը գալիս, եկավ ու իջավ- ուղիղ պ. Մարութի բնակարանը: Եվ ահա, նրա գալուց ընդամենը մի օր հետո, ցերեկվա ժամը մոտավորապես 11-ին, հանկարծ փակեց «Լույսի» գրասենյակը Համո Համբարձումովիչը. հապշտապ, եւ այն էլ ոչ թե կառքով, այլ- չտեսնված երեւույթ- ուռքով տուն եկավ Մագուրի Համոն ու փակվեց իր առանձնասենյակում, հրամայելով ծառային, որ բոլոր իրեն հարցնողներին, բացի ընկ. Վառդգյանից եւ բժշկից, հայտնի, որ ինքը տանը չէ: Մինչեւ երեկո այդ օրն իր առանձնասենյակում մնաց Մագուրի Համոն: Վարագույրները քաշել էր ու նստել կիսախավարում. լուռ էր. գլուխը ցավում էր մի քիչ. ուղեղում... պարապություն էր այդ օրը՝ անգո մի մշուշ, բաց տարածություն: Կտրվել էին կարծես օրերն ու տարիները. հատվել էր ինչ-որ բան Համո Համբարձումովիչի ուղեղում. այդ օրն ուղեղում, ինչպես ասացինք, մշուշ էր թափանցիկ- բաց տարածություն: Բայց այդ տարածությունը երբեմն-երբեմն սկսվում էր լցվել. կարծես քնած էր արթմնի ու, արթմնի երագում, տեսնում էր տեսիլներ. տեսնում էր.-

- թեքվել էր Ագրիպպինա Վլադիսլավովնան իր վրա ու քնքո՛ւշ-քնքո՛ւշ կկոցում էր, ինչպես մի անմեղ աղավնի... Նայում էր աչքերին. Ագրիպպինա Վլադիսլավովնայի աչքերում եւս մշուշ էր թափանցիկ, բաց տարածություն... Ագրիպպինա Վլադիսլավովնան թվում էր փոքրի՛կ-փոքրի՛կ. մանկական կարմիր շրթունքներով համբուրում էր Համո Համբարձումովիչի սառը

շրթունքներն Ագրիպպինա Վլադիսլավովնան: Նայում էր, անթարթ նայում էր Ագրիպպինա Վլադիսլավովնայի աչքերին Համո Համբարձումովիչն ու նկատեց. Ագրիպպինա Վլադիսլավովնայի աչքերի բաց տարածությունն սկսեց լցվել, լցվել, իմաստավորվել, իմաստ ստանալ: - «Չե՞ս ճանաչում», - հարցնում էր բաց տարածությունն Ագրիպպինա Վլադիսլավովնայի աչքերից Համո Համբարձումովիչին. Համո Համբարձումովիչը նայեց-նայեց- ու վեր թռավ տեղից. երազից արթնացողի նման ձեռքով շփեց ճակատը Համո Համբարձումովիչը. նայեց՝ թեքվել էր վրան- իր անգուգական դուստրը՝ Մեռաշյա Պրիմադոննան. նայում էր աչքերին: Աչքերում- մշուշ էր անգո՝ բաց տարածություն: - «Ի՞նչ կա», - հարցրեց Համո Համբարձումովիչն անհանգստացած. Մեռաշյա Պրիմադոննան հատեց աչքերը գետնին. հետո արագ-արագ, կարծես դաս ասելիս լինեք, խոսեց. Համո Համբարձումովիչն իր դստեր կարկտի պես թափվող խոսքերից միայն այն հասկացավ, որ ինքն իսկույն պետք է գնա գավառապետի բնակարանը: Վեր կացավ Համո Համբարձումովիչը, հագավ վերարկուն, վերցրեց ձեռնափայտը. գնաց: Արդեն մութն էր, երեկոյան ժամն արդեն 10-ը կլինեք, երբ Համո Համբարձումովիչը մտավ գավառապետի բնակարանը: Մարտի 2-ն էր. 1917 թվի մարտի 2-ը:

Թե ինչ էր խոսվել այդ երեկո գավառապետի բնակարանում- աստված ինքը գիտե, բայց մի քանի օր անց պ. Մարութեն ասում էր, որ այդ երեկո գավառապետի մոտ են եղել, բացի Համո Համբարձումովիչից, նաեւ բժիշկը, Օսեփ Նարիմանովը, Գեներալ Ալոշը եւ դպրոցի տեսուչը- Արամ Անտոնիչը: Բայց մենք, այդ առթիվ ստույգ տեղեկություններ չունենալով, հարցը թողնում ենք բաց. հարցի տեղ թողնում ենք- բաց տարածություն. թող լցնի, ում երեւակայությունն ինչով որ կամենա, այդ բաց տարածությունը: Մենք ենթադրություններ չենք ուզում անել: Եվ, վերջ ի վերջո, ի՞նչ նշանակություն ունի, թե ո՞վ է ներկա եղել այդ երեկո գավառապետի եւ Համո Համբարձումովիչի գրույցին.- Էականն այդ չէ, ընթերցո՞ղ, այլ այն, թե ո՞ր են գնացել այդ երեկո գավառապետի բնակարանից ելնելով, Համո Համբարձումովիչը եւ բժիշկը.- ահա՛ հարցը: - Եվ այս հարցի շուրջն էր ահա, որ մի քանի օր անց քաղաքում պտտվել սկսեցին զանազան հետաքրքիր գրույցներ. հետաքրքիր թեկուզ այն պատճառով, որ այդ գրույցները կապված էին- երեւակայո՞ւմ եք- «մութ տեղի» հետ, այսինքն՝ Հինգհարկանի Շենքի ներքեւի հարկի ամենածայրը, անկյունում

գտնվող այն փոքրիկ սենյակի, որ ընկ. Վառողյանի կոնսակի վրա- ինչպես հիշում է ընթերցողը վեպիս առաջին մասից- թողել էր... հետաքրքիր հետքեր: Խոսում էին, որ այս գրույցները տարածում է պ. Մարութեն. նույնիսկ ասում էին, որ այս գրույցները տարածելու մեջ նույնպես մատ ունի- երեսակայո՞ւմ եք- ինքն ընկ. Վառողյանը. բայց այս երկրորդ հանգամանքը հետագայում միանգամայն հերքվեց եւ գրապարտության ամբողջ մեղադրանքը մնաց Կարո Դարայանի խղճին, Կարո Դարայանի, որ արդեն դիակ էր, կորցված մութ մի գիշեր, ընկած- ո՞վ գիտե, թե ո՞ւր... Մութ, խորհրդավոր պատմություն էր այդ, ընթերցող, որ այնպես էլ մութ մնաց ու մնաց խորհրդավոր.- բայց այդ մասին հետո:

Հաջորդ օրը, մարտի 3-ին, առավոտյան ժամը 8-ը դեռ հագիվ կլինեք, երբ բերդից հանկարծ, քաղաքացիների համար միանգամայն անսպասելի կերպով, դեպի քաղաք շարժվել սկսեցին- գորքեր, գորքեր, գորքեր. շարժվեցին թնդանոթներով ու գնդացիներով. լցրին փողոցները: Սարսափած՝ խանութներն իրար հետեւից փակել սկսեցին Լորիս-Մելիքյանի խանութպանները. բանն այն է, որ նրանք ոչ մի տեղեկություն չունենալուց բացի՝ այդ անսպասելի շարժման, այդ իրարանցումի մեջ չէին տեսնում նման դեպքերում քաղաքի էշը ցեխից հանող Մագութի Համոյին, ոչ էլ մյուս պատկառելի նաիրցիներից որեւէ մեկին. գիտեին, լսել էին, որ ինչ-որ բան պատահել է ներսերում, բայց այդ մասին վախենում էին խոսել.- իրենց գործը չէր: Երեք օր էր արդեն, որ պտտվում էին շշուկները, բայց քաղաքացիք, մանավանդ Լորիս-Մելիքյանի խանութպանները, թերահավատ էին դեպի նման շշուկները. թերահավատ ու կասկածոտ: Թերթեր երրորդ օրն էլ չէր ստացվում: Չէին ստացվում անգամ նաիրատառ «Մշակն» ու «Հորիզոնը». ասում էին, որ գավառապետը մարդ է կանգնեցրել կայարանում եւ ձերբակալում է բոլոր ստացված թերթերը. ասում էր- պ. Մարութեն: Այնպես որ կատարյալ անգիտության մեջ էր քաղաքը դեռ, երբ այդ առավոտ, բերդից շարժվել սկսեցին- գորքեր, գորքեր, գորքեր. գնդացի ու թնդանոթ: Ինչպես ասացինք՝ փակվեցին խանութները, որ նոր էին բացվել. խանութպաններից որը տուն գնաց, որը հենց էնպես կանգնեց իր փակ խանութի փակ դռան առջեւ, որն էլ Տելեֆոն Սեթոյի սրճարանը գնաց՝ լուրեր ստանալու: Տելեֆոն Սեթոյի սրճարանը գնացողների մեջ էր եւ Հաջի Օնիկ Էֆենդի Մանուկոֆը, անգլիախոս գորգավաճառը:- «Հը՞, բան մը կհասկընա՞ք սա դալաբալըդեն», - հեզնախառն հարցրեց Հաջի Օնիկ Էֆենդին՝ սրճարանը մտնելով.- «Ընչի՞ չենք հասկընա օր», - կտրուկ պատասխանեց

Տելեֆոն Մեթոն.- «գործին պրիկազ է էկե, օր ռեւալյուց էնեն»,- վերջացրեց Մեթոն, ու տիրեց լռություն. հեռվից, գավառապետի բնակարանի կողմից, լսվեց մի հազարբերան «ուռա». գրոհի գնացող զինվորների ցնծալից ու ահավոր աղաղակ էր դա, որ ներկաների վրա անում էր միատիկ տպավորություն: Լուռ էր. լուռ լսում էին բոլորը. դեմքերի արտահայտությունն այն էր, որ, կարծես, նրանք սպասում էին թնդանոթի պայթյունի. հառել են լսողություններն ու սպասում անհամբեր՝ հիմա կպայթի:- «Կըսեն բերդեն թոփի են կապեն նաչալնիկի տունը»,- արտահայտեց ընդհանուրի միտքը պ. Աբումարշը, որ նույնպես գտնվում էր սրճարանում. բայց հավանություն չգտավ:- «Զեւգեկ-գեւգեկ չխոսես նե, հայվան, քու ի՞նչ խառնվելու գործդ է»,- բարկացավ Հաջի Օնիկ Էֆենդին ու ավելացրեց, մի փոքր լռելուց հետո, չոր ու խրատական: «Ատ սինլքորներու զուռնան ետքը կիմանանք, յավրո՛ւս»,- ու դուրս գնաց ձեռնափայտը գետին խփելով- չոր ու խրատական: Ուզում էր տուն գնալ Հաջի Մանուկոֆ Էֆենդին, բայց Հաջու տան ճանապարհն ընկնում էր Հինգհարկանի Շենքի մոտով. դեռ նոր էր թեքվել դեպի այդ շենքը Հաջին, երբ ետ-ետ գնաց, զարհուրած կոթնեց պատին:- Դեմը, Հինգհարկանի Շենքի առաջ, Օնիկ Էֆենդին տեսավ- գորքեր, գորքեր, գորքեր. անհաշիվ բազմություն: Դեմը- վեր ցցված սվիններ, ու վեր ցցված սվինների միջից Հաջի Օնիկ Էֆենդի Մանուկոֆը տեսավ- Հինգհարկանի Շենքի պատշգամբը. պատշգամբում տեսավ- մի քանի սոխ զինվորներ, նրանց մեջ իրան- պ. Մարութին, իր հորջորջած՝ «քամի կուլ տվող» Կարո Դարայանին եւ սրանց մեջտեղը- օ՛, զարհուրանք,- իրան՝ ոստիկանապետին... Գլուխը բաց էր ոստիկանապետի. Հաջի Մանուկոֆ Էֆենդու նայած վայրկյանին՝ մի ինչ-որ սոխ սալդաթ պոկում էր նրա, ինչպես տեղացիք էին ասում ուտղիրներին՝ «չիները», «քամի կուլ տվողը» բռնել էր օձիքից ոստիկանապետի ու ցույց տալով ոստիկանապետի վախից ցամաքած դեմքը ներքետում կանգնած զինվորներին՝ «քամի կուլ տվողն» ասում էր անկարելի խոսքեր: Շուտ եկավ Հաջի Օնիկ Էֆենդին ճեպով- վազեց հակառակ ուղղությամբ: Դեմից, նույնքան սարսափած ու շփոթված, դեպի ինքն էր գալիս- ընկ. Վառողյանը. ընկ. Վառողյանի փափախը թեքվել էր մի կողմ. գենքը չկար: «Ո՛ր, Հաջի՛»,- հարցրեց ընկ. Վառողյանը՝ դեմքը, աղաչական, Հաջուն մոտեցնելով. «Գնա՛, գնա՛, յավրո՛ւս. ինձի հետ գործ չունիս»,- հրեց նրան մի կողմ Հաջի Օնիկ Էֆենդին ու շարունակեց վազել իր վազած ուղղությամբ: Ու դեռ չէր շուտ եկել դեպի կողքի փողոցը, երբ նորից ստիպված եղավ պատին կպչել Հաջին. կողքի փողոցից շուտ եկան դեպի

ինքը ու լցրին փողոցը- գորքեր, գորքեր, գորքեր- անթիվ բազմություն.- դեպի
Հինգհարկանի Շենքն էին գնում նրանք: Խառնված նրանց, այդ սոխ
սալդաթներին, գնում էին նաեւ մրոտ մարդիկ, «բաշիբուզուկներ», - ինչպես
մտածեց Հաշին.- երկաթուղագծի ծառայողներն ու բանվորներն էին դրանք, որ
խառնվել էին գորքին- սոխ սալդաթներին: Սարսեց, քար կտրեց տեղն ու տեղը
Հաշին: Հաշին տեսավ. սոխերն ու բաշիբուզուկները, մեջ առած, տանում էին...
բարձրաստիճան Սոխին. սոխ՝ զինվորներով ու բաշիբուզուկներով
շրջապատված, գլխաբաց, առանց ուսդիրների, կալանավորի նման գետին
նայելով, քայլում էր... բարձրաստիճան Սոխը, այսինքն՝ գավառապետը...
Բնագդաբար ձեռքը գլխարկին տարավ Հաշի Օնիկ Էֆենդին, երբ անցնում էր
մոտից գավառապետը. բարեբախտաբար, չնայեց նրա կողմը, եւ Հաշի Օնիկ
Էֆենդին մի գոլ ուրախություն զգաց իր ներսում, որ չնայեց իր կողմը
գավառապետը: Բայց Հաշու այդ վայրկենական ուրախությունը հաշորդ
վայրկյանին տեղի տվեց մի անգուստ բարկության, անգամ կատաղության.-
գավառապետին շրջապատող սոխ զինվորների ու բաշիբուզուկների հետեւից,
երգելով ու աղմկելով, գնում էին քաղաքի տկոթ երեխաները. նրանցից ոմանք
գտել էին թիթեղե թեյամաններ ու զինվորական կատելոկներ, որոնց տակերին
խփելով՝ նրանք անասելի աղմուկ էին բարձրացնում- վայրի երաժշտություն:
Զայրույթից ու կատաղությունից Հաշի Մանուկոֆ Էֆենդու ծնկներն սկսեցին
դողալ. կրնկներ, եթե շարժվող զինվորների պատանման հոսանքը չպահեր:
Հոսանքն անցավ, շրջվեց դեպի Հինգհարկանի Շենքը. փողոցը դատարկվեց:
Հանգիստ շունչ քաշեց Հաշի Մանուկոֆ Էֆենդին. հետո նստեց պատահաբար
անցնող «Լույսի» գրասենյակի կառքը. քիչ անց, քրտնաթոր, ինչպես բաղանիքից
ելած, իր տան առջեւ իջնում էր կառքից Մանուկոֆ Էֆենդին: «Ո՞ր է աղադ», -
հարցրեց Հաշին կառապանից՝ նրան դրան տալով.- «Էսօր կանտոր չէ Էկե, չեմ
տես»,- պատասխանեց կառապանը. շուտ տվեց կառքը. գնաց:

Խորհրդավոր ժպիտը դեմքին, ժպիտ, որի մեջ խառը կային թե՛ զարմանք, թե՛
անսպասելի ուրախություն եւ թե՛ խորին ակնածանք,- հանդիպեց Հաշի Օնիկ
Էֆենդուն Հաշու ազիզ կողակիցը- Նունուֆար հանրմը. շնչասպառ, նրան
հանձնեց իր ձեռնափայտը Հաշին եւ ուզում էր արդեն ընդունարանը մտնել, երբ
Նունուֆար հանրմը կտրեց նրա ճանապարհը. Նունուֆար հանրմը մատները
դրեց Հաշի Օնիկի շրթունքներին.- «ը՛ս՛ս՛ս՛», - մատները Հաշու շրթունքներին

դնելով՝ խորհրդավոր ժպտաց Նունուֆար հանրնը. «յա՛վաշ, հերիֆ, ներսը մարթ կա...»: «Վո՞ւ կա», - չոր, ցցվեց Էֆենդին՝ դեմքին վախ ու սարսափ. ու չհամբերեց, - դեպի իրեն քաշեց դուռը... ու մնաց քարացած: Հյուրասենյակում նստած էին- երեւակայո՞ւմ եք- Համո Համբարձումովիչը, բժիշկը եւ, - Հաջու համար ամենագարնանալին ու ամենաանսպասելին, - քաղաքի պարետը (բարձրահասակ սպան)... «Է, շա՛տ պիտի երկարի սա սարսաղությունը», - ներս մտնելով հարց տվեց Հաջին՝ հերթով նայելով Համո Համբարձումովիչի, բժշկի եւ բարձրահասակ սպայի (քաղաքի պարետի) դեմքերին. բայց Համո Համբարձումովիչի, բժշկի եւ քաղաքի պարետի (բարձրահասակ սպայի) դեմքերն անպատասխան թողին Հաջի Մանուկոֆ Էֆենդու հարցմունքը: «Է՛, Էրթա՛նք, Էրթա՛նք մեյմեկ թաս օղի առնենք», - ավելացրեց Հաջին՝ ընդհանուր շփոթմունքը ցրելու ցանկությամբ: Ու մտան ճաշասենյակ:

Ճաշասենյակի ամենավերի գլուխը, Հաջի Օնիկ Էֆենդու կողքին նստած, լուռ ճաշում էր Մագութի Համոն: Մագութի Համոն ուտում էր պաղ, ջրանման, կանաչավուն «չորբա»: Ուտելով՝ Համո Համբարձումովիչը նայում էր պնակին. բայց Համո Համբարձումովիչի աչքերը կարծես չէին տեսնում կանաչավուն չորբան. պնակում, չորբայի փոխարեն, - մշուշ էր. անգո մի մշուշ- բաց տարածություն: Հասկանում էր Համո Համբարձումովիչը, զգում էր. - այն, որ կատարվում էր դուրսը- կատարվում էր իրենից դուրս. կատարվում էր- իրենից անկախ: Սպասում էր՝ ի՞նչ կլինի: Մտածում էր՝ ինչո՞ւ կվերջանա: Ու պատասխան չէր գտնում իր այդ հարցմունքին Մագութի Համոն. ուղեղում- մշուշ էր. անգո մի մշուշ- բաց տարածություն...

Արդեն վերջացրել էին ճաշը, երբ եկավ ընկ. Վառողյանը: Ընկ. Վառողյանը ներս ընկավ շնչասպառ: Եվ ահա Հաջի Օնիկ Էֆենդի Մանուկոֆի համար, իր իսկ բնակարանում, պատահեց չտեսնված մի բան. Համո Համբարձումովիչը, բժիշկը եւ ընկ. Վառողյանը խնդրեցին Հաջուն, որ նա թույլ տա իրենց առանձնանալ հարեւան սենյակը: Հաջին, իհարկե, թույլ տվեց, թեկուզ եւ ո՛չ առանց զարմանքի, որ իր իսկ բնակարանում հյուրերն ուզում են ազատվել իրենից: Բայց եւ այնպես- «ընելիքդ ի՞նչ, Հաջի՛. ընկեր ես- պիտի քաշես», - մտածեց Հաջին ու առաջնորդեց հյուրերին հարեւան սենյակը: Մտան հարեւան սենյակը Համո Համբարձումովիչը, բժիշկը եւ ընկ. Վառողյանը. Համո Համբարձումովիչը, բժիշկը եւ ընկեր

Վառողյանը փակվեցին հարեւան սենյակում: Իսկ Հաջին մնաց քաղաքի պարետի (բարձրահասակ սպայի) հետ ճաշասենյակում. նախրախառն ռուսերենով սկսեց զրուցել քաղաքի պարետի (բարձրահասակ սպայի) հետ օրվա անցուդարձի մասին: Խոսում էր Հաջին քաղաքի պարետի (բարձրահասակ սպայի) հետ, բայց միտքն այնտեղ էր- հարեւան սենյակում: Հասկանում էր Հաջին. գիտեր. այդ վայրկյանին հարեւան սենյակում նիստ էր Տեղական Կոմիտեի: Գիտեր, բայց չէր հասկանում Հաջին, որ այդ վայրկյանից պատմական վայր էր արդեն իր, Հաջի Օնիկ Էֆենդի Մանուկոֆի բնակարանը. որ այդ վայրկյանին իր, Հաջի Օնիկ Էֆենդի Մանուկոֆի բնակարանում, հարեւան սենյակում, կատարվում էին, ինչպես իր, այնպես էլ ամբողջ նախրյան ցեղի համար- ճակատագրական անցքեր:- Այդ վայրկյանին Համո Համբարձումովիչը, բժիշկը եւ ընկ. Վառողյանը, այսինքն՝ Կենտրոնատուղեասարդի Տեղական Կոմիտեն, այսինքն՝ նախրյան տիեզերական հոգու Տեղական Սուբստանցիան իր դիրքն էր որոշում դեպի կատարվող դեպքերը, եւ այս տիեզերական հանգամանքը չէր ըմբռնում Հաջին. Հաջին չէր հասկանում այս տիեզերական դեպքի ամբողջ նշանակությունը: Թե ի՞նչ որոշում հանեցին կատարվող դեպքերի մասին Համո Համբարձումովիչը, բժիշկը եւ ընկ. Վառողյանը հարեւան սենյակում- Հաջի Մանուկոֆ Էֆենդին, իհարկե, չիմացավ եւ չէր էլ կարող իմանալ. բայց շուտով նա պիտի իմանար, եւ պիտի իմանար նաեւ այն, թե ի՞նչ բարի պատեհություն էր իր համար այդ թանկագին հյուրերի այդ օրն իր մոտ գալը: Եվ այս ամենը Հաջին պիտի իմանար ընդամենը մի շաբաթ անց, երբ բժիշկ Սերգե Կասպարիչը շրջանային կոմիսար էր արդեն, իսկ Համո Համբարձումովիչը- Քաղաքային Խորհրդի նախագահ...

Տարօրինակ, մութ, չհասկացված դեպքեր պատահեցին նախրյան այդ քաղաքում այդ շաբաթվա ընթացքում: Դեպքեր, որոնք ծածկված են գաղտնիքի ու խորհրդավորության անթափանցելի քողով- եւ դժվար թե որեւէ մեկին երբեւիցե հաջողվի վեր հանել այդ քողը եւ նայել կատարված դեպքերի իսկական աստատին: Այնպես որ, այստեղ մենք պիտի խուսափենք գանազան ենթադրություններ անելուց ու եզրակացություններ հանելուց. պիտի պատմենք լոկ այն, ինչ որ մեզ հաջողվել է տեսնել սեփական աչքերով կամ լսել մարդկանցից, որոնք մեր աչքին ունեն ճշմարտախոսի անկաշառ կերպարանք:- Անցնենք այդ դեպքերին: